

K İ T A B İ Y A T

BOSWORTH, C. E., *The Islamic Dynasties* (İslâmî sülâleler), Oxford Üniversitesi Basını, «Islamic Surveys» serisi no. 5, XVIII + 245 s. Edinburg 1967.

Son yıllarda bilhassa İnan sahasındaki Müslüman-Türk devletler tarihi üzerindeki incelemeleri ile tanınan C.E. Bosworth bu kitabında önsöz (s. V-VI)'den sonra, Giriş (s. XI-XVIII) kısmında ilk olarak, kendi eserinden önce, İslâmî Sülâleler hakkında son iki yılda telif edilmiş kitapların bir tarihçesini ve değerlendirmesini yapmaktadır. Daha sonra ise, «Geniş seviyede İslâmî hükümdarlar ve kronolojisi için Zambaur'un kitabının teferruatını istemeyen şarkiyatçılar ve İslâm tarihini incelemeye başlamış talebelere faydalı olacak müteakibin yeni bir kitaba ihtiyacı olduğunu uzun zamandır görüyordum» (s. XIII) diyerek eserini yazış gayesini açıklamaktadır. Eser'de İslâm hükümdarları 10 bölümde toplanmış olup, bölümler şunlardır: 1. Halifeler (s. 3-10), 2. İspanya ve Kuzey Afrika (s. 11-42), 3. Mısır, Suriye ve Irak (s. 43-68), 4. Arap Yarımadası (s. 69-82), 5. İnan dünyası ve Selçuklular'dan önce Kafkasya (s. 83-114), 6. Selçuklular ve Atabegler (s. 141-159), 7. Anadolu ve Türkler (s. 129-140), 8. Moğollar (s. 141-159), 9. Moğollar'dan sonra İnan (s. 161-180), 10. Afganistan ve Hindistan hükümdar-

ları (s. 181-215). İndeks ise s. 217-245 sahifeleri arasında yer almaktadır.

Yazar, Stanley Poole'un «*The Muhammadan dynasties: chronological and geneological tables with historical introductions* (London 1893)» ve Zambaur'un «*Manuel de géologie pour l'histoire de l'Islam* (Hanover 1927)» ı olmak üzere başka iki esere dayanmaktadır. Anadolu ve Türkler bölümünde de bu eserler ile beraber Halil Edhem'in *Düvel-i İslâmiye* (İstanbul h. 1345/1927)'nden istifade etmektedir. Kitapta ayrıca her devletin hükümdarlarının bir listesinden sonra, o devlet veya sülâleler hakkında kısa tarihî mâlûmat verilmektedir. Verilen bu mâlûmat içinde, Bağdad Halifesi'nin kumandanı Arslan Besâsiri'nin şii olduğu (s. 51), Anadolu Selçuklu sultanı Süleyman b. Kutalmış'ın isyanı (s. 56) ve bir rivayetten ileri geçmeyen İsfahan'ın Sultan Tuğrul zamanında merkez yapıldığı (s. 98) bir noktaya kadar münakaşa kabul eden hususlardır. Ancak, Safaviler'in Kürd (s. 172), Timur'un ise Moğol menseli (s. 165) gösterilmesi muhakkak ki hatadır.

Bunların dışında Zambaur'un eserinin ve *Düvel-i İslâmiye*'nin bulunmadığı yerlerde «*Islamic Dynasties*» bir el kitabı olarak kullanılabilir.

ERDOĞAN MERÇİL

Hasan Pirniyâ Müşir ed-devle ve Abbas İkbâl Aştıyânî, *Devre-i Tarih-i İnan, Az Ağaz tâ inkıraz-ı Kâğariye* (İnan Tarihi Devresi, Başlangıçtan Kaçarlar'ın yıkılışına kadar) Muhammed Debir-i Siyakk'nin çalışma ve tas-hihleri ile, Tahran ş. 1347 (= m. 1968), XXXX + XI + 864 s.

Muhtasar bir şekilde bütün İnan tarihi hakkında mâlûmat veren adı geçen eser, esasında iki kitaptan meydana gelmiştir. Birinci kitap «Başlangıçtan Sâsânlık'ın yıkılışına kadar» olan devreyi ihtiva etmekte olup, Hasan Pirniyâ tarafından yazılmıştır. Bu ilk kitapta önsözden sonra, yazar ve ailesi hakkın-

da malûmat verilmekte, müteakiben «Eski İran Tarihi» ne ait bölümde; İran'ın coğrafi durumu (s. 2-8), Irklar (s. 8-10), Aryanlar (s. 10-12) ve onların İran'a gelişleri (s. 12-15), Aryanlar'ın mezheb ve ahlâkı (s. 15-16), aile tabakaları ve hükümet şekli (s. 16-19) gözden geçirilmektedir. Daha sonra «Eilâm tarihinden bir özet» başlığı altında Elâmlar, Sümerler, Akadlar ve Asuriular hakkında malûmat verilmektedir. Kitapta bulunan diğer bölümler şunlardır: Med Devresi (s. 48-59), Persler'in ilk devresi [Ahemenidler] (s. 60-132), Yunanlılar ve Makdüni-İskender ve Selevkoslar devri (s. 132-142), Partlar devresi (s. 142-178), Persler'in ikinci devresi [Sâsâniler] (s. 179-240). Bundan sonraki 5 bahisde; Sasaniler devrinde İran medeniyeti; Halk tabakaları, teşkilât, meskûkat, ticaret, harici münasebetler —Sasaniler devrinde mezhepler (s. 252-265)— Ahlâk ve cezalar (s. 265-267) — Dil, Pehlivi kitaplar, edebiyat, yazı ve Tarih — Sanayi (s. 273-277) konuları incelenmektedir. Eski İran'ın yazıları ve dilleri (s. 278-279) ve sonuç (s. 280-285)'dan sonra, İran Şehlan'ının isimleri ve onların devrelerinde vuku bulan mühim hâdiselerin bir kronoloji cetveli ile birinci kitap bitmektedir.

İkinci kitap Abbas İktbal Aştıyânî tarafından kaleme alınmış olan Tarih-i Mufasssal-ı İran (İslâm'ın gelişinden Kaçariye'nin yıkılışına kadar) dır. İran'ın İslâm devresi tarihine ait bu kitap «İslâm'ın gelişinden Moğollar» a ve «Moğol istilâsından Kaçariye'nin yıkılışına kadar» olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. İlk bölümün ilk kısmı «Tahiri devleti'nin teşkilüne kadar İran» adı altındadır. Bu kısımda şu fa-

sıllar bulunmaktadır: 1. Arabistan ve Arap kavmi (s. 4-27), 2. İslâm'ın zuhuru (s. 28-42), 3. Hulâfa-yı Râşidîn (s. 43-70), 4. Emevî Halifeleri (s. 71-81), 4. Abbas oğulları hilâfeti (s. 82-105). İkinci kısım «İslâm'dan sonraki İran tarihi» dir ve 1. Tâhirîler ve Taberistan alevileri (s. 109-125), 2. Deylîme-i İli Ziyâr (s. 126-148), 3. Deylîme-i İli Büveyh (s. 149-186), 4. Saffarîler (s. 187-218), 5. Sâmânîler (s. 219-251), Gaznevîler (s. 252-288), 7. Gur Sultanları (s. 289-306), 8. Selçuklu Sultanları (s. 307-379), 9. Atabegler ve Harezmşahlar (s. 380-409) fasılları bu kısmı teşkil etmektedir.

İkinci bölümü ihtiva eden konular kitabın büyük kısmını kaplamakta olup 19 fasıldan ibarettir. Bu bölümde şu fasıllar yer almıştır: 1. Moğol istilâsı (s. 411-442), 2. Moğol siyaset ve âdâbı (s. 443-457), 3. Hulâgu'ya kadar Cengiz'in halefleri'nin saltanatu (458-480), 4. Hulâgu'nun İran'a ordu göndermesi ve Abbâsi hilâfeti'nin sonu (s. 481-493), 5. İran'ın Moğol Sultanları veya İlhanlılar (s. 494-506), 6. Müslüman İlhanlılar'ın saltanatu (s. 507-551), 7. Abbâsi ve Timurî devresi arasında fetret (552-607), 8. Moğol istilâsı sırasında masarîf ve sanayi (s. 608-620), 9. Emir Timur'un zuhuru ve Gürğânîler sülâlesi'nin teşkilî (s. 621-639), 10. Timur'un halefleri (s. 640-650), 11. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri (s. 651-660), 12. Safeviye'nin asî ve nesebi ve işinin iptidâsı (s. 661-673), 14. Son Safevi Sultanları (s. 691-709), 15. Afsâriye (s. 710-737), 16. Zendiye (738-753), 17. Kaçariye sülâlesi (s. 754-818), 18. Nasreddin Şah'ın saltanatu (819-852), ve 19. Meğrutiyet (s. 853-864).

ERDOĞAN MERÇİL

The Saljuq and Mongol Periods, editor J. A. Boyle, «THE CAMBRIDGE HISTORY OF IRAN» serisinden V. cild, XIII-763 s., Cambridge Üniversitesi basımı 1968.

İran tarihi hakkındaki bu yeni seri, 8 kitaptan ibarettir. Her bir kitapta malûmat şu şekilde bölünmüştür:

1. *The Land of Iran*, «İran Ütkesi».

2. *Prehistory; Archaeological Periods: Iran in relation to the Ancient World*, «Prehistory; Arkeolojik devirler: Eski Dünya ile İran'ın münasebeti».
3. *The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods*, «Selevkos, Part ve Sasanî devreleri».
4. *The Period from the Arab Invasion to*

the Saljuqs, «Arap istilâsından Selçuklulara kadar olan devre».

5. *The Saljuq and Mongol Periods*, «Selçuk ve Moğol Devreleri».
 6. *The Timurid and Safavid Periods*, «Timurî ve Safavî Devreleri».
 7. *The Eighteenth Century to the Present*, «XVIII. Yüzyıldan şimdiye kadar».
 8. *Bibliography; Notes on Folklore; Survey of Research; Indices*, «Bibliyografya; Folklor üzerine notlar; Araştırma-ya bakış; İndeksler».
- Tanıtmasını yaptığımız V. cild, Selçuklu ve Moğol Devresi hakkında şarkiyatçılar tarafından yazılmış makaleler ile düzenlenmiştir. Bu makaleler şunlardır:
- a. Bosworth, C. E., *The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)*, «İran Dünyasının siyasi ve hanedan tarihi (M. S. 1000-1217)», (s. 1-202).
 - b. Lambton, A. K. S., *The Internal Structure of the Saljuq Empire*, «Selçuk İmparatorluğunun İç Bünyesi», (s. 203-282).
 - c. Bausani, A., *Religion in the Saljuq Period*, «Selçuklu Devrinde Din», (s. 283-302).
 - d. Boyle, J. A., *Dynastic and Political*

History of the İL-KHĀNS, «İlhanlıların Hanedan ve Siyasi Tarihi», (s. 303-421).

- e. Hodgson, M. G. S., *The İsmâ'îlî State*, «İsmâ'îlî Devleti», (s. 422-482).
 - f. Petrushevsky, I. P., *The Socio-Economic Condition of Iran Under the İL-KHĀNS*, «İlhanlılar İdaresinde İran'ın İktisadî-Ekonomik Durumu», (s. 483-537).
 - g. Bausani, A., *RELIGION under the Mongols*, «Moğollar İdaresinde Din», (s. 538-549).
 - h. Rypka, J., *POETS and PROSE Writers of the Late SALJUQ and Mongol Periods*, «Geç Selçuk ve Moğol Devrelerinin Şairleri ve Nesir Yazarları», (s. 550-625).
 - i. Grabar, O., *The VISUAL ARTS, 1050-1350*, «Tarihi Sanatlar 1050-1350», (s. 626-658).
 - j. Kennedy, E. S., *The Exact Sciences in Iran under the Saljuqs and Mongols*, «Selçuklular ve Moğollar İdaresinde İran'daki Müsbet İlimler», (s. 659-679).
- Kitabın sonuna seçilmiş bir bibliyografya konulmuş (s. 683-711), İndeks de (s. 711-763) sayfaları arasında yer almıştır.

ERDOĞAN MERÇİL

Doç. Dr. Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi*, Emevîler-Abbâsîler, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları LXXXIV, Ankara 1968, 208 sayfa, 2 harita 7 resim.

Memleketimizde İslâm tarihi araştırmaları uzun zamandan beri ihmale uğramaktadır. Bu boşluğu doldurmak gayesiyle meşhur müsteşriklerin eserleri Türkçeye çevrilmekte ise de, çeşitli sebeplerle istenilen netice elde edilememektedir. Millî kültürümüz bakımından umumî bir İslâm tarihinin yazılmasına çok ihtiyaç vardır. Bu eksikliği en fazla hissedenler üniversitemizde tarih ve ilâhiyat tahsil eden öğrencilerdir. A.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim

üyelerinden Dr. Bahriye Üçok bahsettığımız ihtiyaca cevap vermek gayesiyle, İslâm tarihinin Emevîler ve Abbâsîler devrini kaleme almış ve neşretmiştir. Burada bu eserin tanıtmasını yapmağa çalışacağız.

Eser, dört ana bölümden meydana gelmiştir: 1— Halîfeliğin Emevî soyuna geçişini hazırlayan sebepler (s. 1-27). Bu bölümde halîfeliğin Emevîler'e geçişinin esas sebeplerini izah etme bakımından, Halîfe Osman devri, onun ne şekilde şehid edildiği ve Halîfe Ali devri ele alınmakta, hâdiseler kısa bir şekilde anlatılmaktadır. 2— Emevî devleti (s. 27-77). İslâm tarihinin en önemli devrelerinden birisi olan bu bölümde kronolojik sıraya gë-

re halifeler ele alınmakta, fetihler, dahiî harpler ve çeşitli siyâsi faaliyetler 50 sayfalık bir kısım hâlinde incelenmektedir. 3— Abbâsî İmparatorluğu (s. 78-120). Bu bölüm:

a) Abbâsî İmparatorluğu'nun kuruluşu ve gelişmesi; b) Abbâsî İmparatorluğu'nun dağılması; c) Emevî ve Abbâsî devletlerinin arasındaki farklar mevzuatına ilişkin almaktadır. Bunlardan (a) bahsinde, Abbâsî halifeleri kronolojik sıra ile ele alınmakta ve devirlerindeki dâhilî ve hâricî hâdiseler belirtilmektedir. (b) de, Abbâsî hâlifelerinin siyâsi ve askerî nüfuzlarının zayıflaması üzerine ortaya çıkan Safarîler, Samanoğulları, İhsidîler, Büveyhîler, Fâtımîler ve Gaznelîler üzerinde kısaca durulmakta, Selçukîler'in kuruluşu, Sicilya vuku'atı ve Haçlı seferleri hakkında gayet safhâ bilgiler verilmektedir. (c) de Emevî ve Abbâsî devletleri arasındaki idarî, askerî ve siyâsi farklar hakkında bazı mütealeler serdedilmektedir. 4— Emevîler ve Abbasîler zamanında Uygurluk (s. 122-166). İdarî teşkilât, vergiler, toplumsal hayat, san'at ve bilim konuları gözden geçirilmekte ve kısa kısa bilgiler verilmektedir. Ayrıca kitabın sonuna halifeler listesi, bibliyografya, indeks ve «Ortaçağda ortadoğu» ile «İspanya'nın Arablar tarafından fethi ve Fransa seferi» adlı iki harita ilâve edilmiştir.

Kısaca muhtevasını vermediğimiz eser, yazarının önsözde belirtmesine rağmen, bazı eksiklik ve birçok yanlışlıklar sebebiyle üniversite talebesini tatmin edecek durumda değildir. Dünya tarihinin en önemli bölümlerinden olan ve altı asırlık bir devreyi ihtiva eden Emevîler ve Abbasîler tarihini 122 sayfaya sığdırmak ve talebeye ders kitabı olarak sunmak mümkün olmasa gerek. Abbâsî İmparatorluğu'nun zayıflaması üzerine kurulan devletlerden bazıları kısa fasıllar halinde verilirken Tulonoğulları, Tâhirîler ve Mervânîler hakkında hiç bilgi verilmemiştir. Kitabın sorbölümü olan uygurluk kısmı ise, siyâsi tarihten çok daha kısa ve basittir. Bu bölümün «Bilim» faslında yalnız el-Kindî, Farabî ve İbn Sina gibi âlimlerin isimleri ve bazı eserleri verilmekte, ilmi faaliyetlerinden, Müslüman âlimlerinin ilmi çalışmalarından, ilim âleminde hizmetlerinden bahsedilmemekte, dini

ilimler cümlesinden olan fıkıh, hadis, kelâm ve tefsir üzerinde durulmamakta, edebiyat ve dil açılımları hakkında tek kelime bile söylenmemektedir. Ayrıca İslâm'daki ilmi faaliyetler yalnız tarih sahasına hasredilmiş gibi davranılmakta ve yanlış olarak bazı tasnifler yapılmakta eser ve yazar isimleri hatalı bir şekilde verilmektedir.

Müracaat edilen kaynak ve araştırmalar da son derece kifayetsizdir. Emevîler ve Abbasîler devrini kaleme almak için önce birinci elden kaynak tabir edilen o devri yaşamış veya bu devreye çok yakın İslâm kaynaklarına müracaat etmek icap eder. İslâm tarihi için ilk akla gelen kaynak eserimiz Taberî'nin meşhur tarihidir. Sayın Üçok yalnız Taberî tarihî'nin H. 16 yılına kadar olan Türkçe tercümesi ile Halife Mu'tasım'ın ölümüne kadar olan vuku'atı ihtiva eden kısmını özetliyerek, hatta bazı bahisleri çıkarıp, bazı kısımları kendine göre ilâve etmiş olan Bel'ami versiyonunu kullanmıştır. Ayrıca eski tarihî kaynaklardan olan Yâkubî'nin *Tarih'i*, İbn Sa'd'ın *Tabakat el-Kebir'i*, Belâzurî'nin *Ensab el-Esraf'i* gibi eserlere müracaat edilmemiştir. Yalnız Türkçe ve garp dillerine tercüme edilenler, kaynak değeri düşünülmeden kullanılmıştır. Meselâ 13. asır Süryani müelliflerinden Barthebreas Ebu'l-Ferec'in tarihi, Emevîler devri için başlıca müracaat edilen kaynaklar cümlesindedir. Bu arada yazar gerek memleketimizde ve gerekse dışarıda yapılan araştırmalara da fazla iltifat etmemiştir. Umumi İslâm tarihi için başlıca iki mühim araştırma olan Müllîr'in *Der Islam im Morgen und Abendland'i* ile Weil'in «*Geschichte der Chaiifen*» i unutulmuş, bu tip çok kıymetli araştırmalara bakılmamış ve *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki maddelere müracaat edilmemiştir.

Kısaca izahına çalıştığımız bu umumî eksikliklerin yanında birçok yanlışlar da göze çarpmaktadır. Biz bunların bir kısmını vermekle yetineceğiz: Meselâ, Mesleme b. Abdülmelik'in Amorion'u fethettiği kaydedilmektedir (s. 53). Hâbüki Mesleme Anadolu'da Kayseri, Amasya, Bergama ve Sardes'i ele geçirmiştir. Ebu Müslim Arab gösterilmişse de

O, asien İranlı bir köle olup İbrahim b. Muhammed tarafından azad edildi ve yetiştirilerek Horasan'daki Abbâsî hareketinin başına getirildi. Avâsım'ın Anadolu'da bir bölge olduğu söylenmekte (s. 92); fakat nereli olduğu belirtilmemektedir. Yine aynı sayfada, 799 yılında Hazerlar'ın Kürdistan'ın kuzeyine akınlarına başladığı kaydedilmektedir. Bu devirde Kürdistan diye bir bölge olmadığı, bunun geçen asırda siyâsi mak-satlarla ortaya atıldığı herkesin malûmudur. Yazarın kasdettiği bölge el-Cibal o'ma'dır. «Me'mun Hz. A'î soyundan Musa Kâzım'ın oğlu İmam III. A'î'yi Medine'den getirdi. Bir yıl sonra (817) onu Rıza min Âl-i Muhammed adıyla vellaht ilan etti.» (s. 97). İmam III. A'î'den ne kasdedildiği anlaşılmamaktadır. Ayrıca Rıza min Âl-i Muhammed isim değil bir tâbirdir ve Âl-i Muhammed'den rızaya (râza o'mağa) manasına gelmektedir. Halife Me'mun devrinde Bizans'a yapılan mücadeleler kısmı eksik ve yanlışdır: Bizans'ın Babek'e yardım etmesi üzerine Me'mun'un Bizans'a sefer açtığı, Bizans imparatorunun sülh teklifine Me'mun'un, ancak kendisini Bizans imparatoru tanıdıkları takdirde sülh yapabileceğini bildirmesi gibi hususlar tarihî hakikatlere asla uymamaktadır. Üstelik Halife Me'mun'un 830, 831, 832 ve 833 yıllarında Anadolu'ya yaptığı dört sefer bir sefer gibi gösterilmiştir. Mu'tasım'ın annesinin Mari'de adı bir Türk cariyesi olduğu Mes'udî'ye dayanılarak verilmekte ise de Mes'udî'de böyle bir kayıt yoktur. «Mu'tasım 838 yılında Tarsus kalesinden büyük bir kuvvet alarak Bizans üzerine gönderdi. Önce İznik'e geldi, şehrin surlarını yıktuktan sonra Ankara'ya ulaştı» (s. 101) şeklinde coğrafi ve tari-

hi gerçekler bakımından imkânsız mütealeler serdedilmektedir. Aslında Halife Mu'tasım 838 ilk baharında memleketin çeşitli bölgelerinden asker toplayarak Samarra'dan hareket etmiş ve bir grubun başında kendisi, diğer grubun başında Afşin olduğu hâlde iki koldan Anadolu'ya girmiştir. İki ordu Ankara'da birleşip şehri fethettikten sonra Amorion üzerine yürümüştür. Hilâfetin âlemelerinden bahsederken, yazar hutbeyi şu şekilde târif etmektedir: «Hutbe câmilerde Cuma namazlarında, minberlerde halife için okunan duaya denir.» (s. 125) Bu tarife göre Peygamber zamanında okunan hutbelere ne diyebileceğimizi bilemiyoruz. Yazar Yusuf Has Hacib'i Yusuf Arslan Hacib şeklinde vermiş ve *Kudatgu Bilig'in* bir nevi efsanevi tarih olan Firdavsi'nin *Şehnâme*'sine cevap olduğunu İleri sürmüştür (s. 164). İlk siyer ve meğazi yazarlarından olan Urve b. el-Zubeyr-i Urbe b. el-Zubeyr (s. 165); *el-Mütel ve'l-Nihel'i el-Mütel ve'l-Nahl*, meşhur coğrafyacı İstahri'yi Şahri şeklinde göstermiştir (s. 166). Arabçada isimler daha ziyade beba adıyla beraber yazılmakta ve araya oğlu manasına gelen «İbn» kelimesi ilâve edilmektedir. Yazar bunu «İbn, bin, ibni, bin-i» şeklinde vermek ve yine isimlerin yazılışında şemsi ve kamerî harfler bânlarında dikkate alınmakta, bazılarında alınmamaktadır. Böylece eserde imlâ birliği bozulmaktadır.

Netice olarak, birinci dereceden kaynaklara, eski ve yeni birçok araştırmalara müracaat edilmeden kaleme alınan «Emevîler ve Abbasîler» devri tarihî basit bir derlemeden İleri gidememiştir diyebiliriz.

HAKKI D. YILDIZ

Şerif Abdullah, *Müçekkirât* (Hatıratım), Beyt el-Mukaddes Yayınevi, Kudüs 1945, 263+127 sahife, 9 resim.

Eser iki kısımdan ibarettir. Birinci kısım (s. 1-263) şimdiki Ürdün kralı Hüseyin'in dedesi, Osmanlılara isyan bayrağını kaldıran Şerif Hüseyin'in ortanca oğlu olan Şerif 'Ab-

dullah'ın (1882-1951) çocukluğundan 1944 senesine kadar hatıratını, ikinci kısım (s. 1-127) hürriyet bayramlarını (s. 5-19), Ürdün Meclisi'nin açılması (s. 23-69) münasebetiyle yaptığı konuşmaları ve muhtasar bir İslâm tarihini (s. 73-127) ihtiva eder.

Araçların Osmanlı idaresindeki son yıllar-

rına, istiklallerine kavuşmalarına ait olup hadiselerin içinde yaşamış, Arap milletini adına İngilizlerle birçok gizli görüşmelere katılmış bir kimse tarafından yazılan bu eser, Osmanlı devletinin son devir teşkilât ve idaresine, Arap âleminin Osmanlı camiasından ayrılma sebeplerine ışık tutması bakımından oldukça mühim sayılır.

Müellif giriş kısmında kendisi, ailesi, hocaları, kardeşleri Ali ve Faysal ile babası Hüseyin'den bahsediyor (s. 9-14). 1891 yılının Şubat ayında Şerif ailesi padişah II. Abdülhamid'in daveti üzerine İstanbul'a geliyor ve 18 sene kadar kalıyorlar¹. Şerif Hüseyin bu fırsattan istifade ederek üç oğluna iyi bir tahsil yaptırıyor². Şerif Abdullah'ın hatıratındaki ifadesinden anlaşılırdığına göre, padişah II. Abdülhamid peygamber neslinden olduğu için Hüseyin'e karşı sevgi ve hürmet gösteriyordu. Nitekim onu bu sırada devlet şûrasına azâ tayin etmişti (s. 17). Şerif Hüseyin, amcası Mekke emiri Şerif Abdülilâh'ın vefatı üzerine Mekke emirliğine talip oluyor ve bu talebini açıklıyarak oğlu Abdullah vasıtasıyla ve Sadrazam Kâmil Paşa kanalıyla padişaha müracaatta bulunuyor. İşin geciktirildiğini görünce bu defa bizzat kendisi yine aynı kanaldan Padişaha durumu bildirerek talebini tekrarlıyor³ (s. 19). Neticede padişah tayini yapıyor; fakat buna İttihat ve Terakki partisi azaları çok kızıyorlar. İşte bu kızgınlık Şerif Hüseyin'in isyanına kadar devam ediyor (s. 20). Kısa Osmanlı tarihinden, padişahın halinden bahsettikten (s. 21 vd) sonra Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki muhtelif te'â arasında beliren çeşitli milliyetçilik cereyanlarına işaret ederek: «... hepimiz Müslüman olmamıza rağmen Türkler kendilerine efendi, bizlere ise

ikinci sınıf vatandaşlık muamelesi yapıyorlar» diyor (s. 23). Daha sonra da padişahlık idaresini ve padişah II. Abdülhamid'i övüyor (s. 24).

Bu sırada kendileri gibi İstanbul'da bulunan diğer Şerif ailelerini sayarak buranın onlar için güzel bir hapisane ve sürgün yeri olduğunu söylüyor (s. 17). Buna rağmen eserinin muhtelif yerlerinde İstanbul'u methetmeden geçemiyor (bk. s. 17, 23, vs.).

Şerif Hüseyin oğullarına birlikte Hicaz'a hareket etmeden evvel padişah II. Abdülhamid'i ziyaret ediyor ve onu Hicaz'a davet ediyor (s. 27).

Şerif Hüseyin Hicaz'a varduktan sonra Cidde'de tebrikâtı kabul, bu arada İttihat ve Terakki partisinin azâları da geldikleri zaman aralarında gayet gergin konuşmalar cereyan ediyor (s. 24). Abdullah: «Bu andan itibaren babam ile İttihat ve Terakki partisi arasındaki harp başlamış oldu.» diyor. Hac münâsebetiyle Mekke'ye yaptıkları ziyareti, Tâife yaptıkları seyahati, oradaki şeriflerle yapılan görüşmeleri, Hicaz'da beliren Vehhabîlik cereyanını anlatıyor ve demiryolu ile Medine'ye yapılan seyahate⁴ temas ediyor (s. 37 vd).

Hicaz'da yapılan son değişiklikleri ve bilhassa İttihat ve Terakki partisinin idareyi ele almasından sonra devamlı olarak değişmesini zulüm olarak vasıflandırıyor ve işte Arap isyanının sebeplerini bunlara bağlamaya çalışıyor (s. 47). Yine bu son değişiklikler arasında Medine Hicaz vilâyetinden ayrılarak merkeze bağlanıyor (s. 47). Şerifler bu duruma çok itiraz ediyorlar (s. 48). Daha sonra Şerif Abdullah Osmanlı Meclis-i Mebusanına Mekke-i Mükerrreme mebusu olarak seçiliyor ve iş-

ulaştırmışlardır.

3 Aynı sahifede padişaha yapılan bu müracaatların ve s. 20 de reisülküttâb vasıtasıyla padişaha gönderilen üç telgrafın metni vardır.

4 Mekke ile Medine arasında bugün demiryolu hattı yoktur.

1 İstanbul'da kaç sene kaldıklarını hatırat yazmıyor. Bu malûmatı T.E. Lawrence'in hatıratında buluyoruz: bk. *Seven Pillars of Wisdom*, London, 1965, 7. tab., s. 48.

2 Aynı eser, s. 48. Şerif Hüseyin bu fırsattan istifade ile çocuklarına modern bir tahsil yaptırmış, bunun neticesinde de onlar Arap ordularının önüne geçmişler ve zafere

tanbul'a gelerek vazifeye başlıyor (s. 51 vd). Hatıratının bu kısmında zaman zaman İttihatçıları köttilemekten geri kalmıyor (s. 55).

İsyan esnasında tatbik edilecek olan bazı plânlar açıklıyarak İngilizlerle başlayan görüşmeler hakkında bilgi veriyor (s. 71). İlk görüşme Lord Kitchener'ledir. İngilizlerle yapılan görüşmelerde Arapları ekseriya Abdullah temsil etmiştir. Bu sırada Abdullah'ın küçük kardeşi Faysal⁵ Suriye'de Cemal Paşa ile çalışmakta, fakat aynı zamanda Arapların kurdıkları gizli cemiyetlerle de temasta bulunmakta bir yandan da devamlı olarak Cemal Paşa'dan askerî sırları çalmaya gayret etmektedir. Gayet gizli bir şekilde babasıyla yazışmakta ve babasından isyan hareketinin bir müddet daha tehir edilmesini istemektedir⁶. Esasen Faysal Şam'a, oradaki gizli cemiyetlerle temasa geçip durumu kendisine rapor etmesi için, babası Hüseyin tarafından gönderilmişti⁷.

Meclis-i Mebusan'daki vazifesine gitmek üzere Mısır'a uğrayan Abdullah orada istemeyerek⁸ yapılmış olduğu bazı görüşmelerden bahsediyor (s. 71). İstanbul'a varışında gazetelerin «Hükümetin gözünde Mısır'da neeler dönüyor?» diye yazmaları üzerine, hemen Sadrazam Said Paşaya gidiyor ve o da gazetelerin yazdıklarına bekarak canını sıkımmasını söyleyerek gönülünü alıyor, (s. 74).

İngilizlerin, merkezi Kabire'de bulunan sefaretlerinde Şark işleri sekreteri bulunan Sir Roland Storrs⁹ Cidde'ye gelerek Abdullah'la görüşüyor ve «her ne zaman İstanbul'a gitmek isterseniz İngiliz sefirinin hususî zirh

genisi emrinizdedir.» diyerek Müslümanları hac beledelerindeki bu karışıklıkların İngilizlerin hiç hoşuna gitmediğini, fakat bunun dost Osmanlı Devleti'nin dahili işi olduğundan bir şey yapmadıklarını ilâve ediyor.

Hicaz ile merkez arasında beliren diğer bir mesele de Hicaz demiryolu hattıdır. Şerif Hüseyin'in merkeze gönderdiği bir telgraf (s. 90) meseleyi açıklamaktadır:

«Oğlum Abdullah vâsi oldu. Hicaz hattı hakkındaki tensibât ve mukarrerât-ı callyye-i sadâret-pendâhîlerini tebliğ etti. Zât-ı hazret-i hilâfet-pendâhînin ve devlet-i 'aliyye-i 'Osmaniyyenin bu gibi mukarrerât-ı nâffa ve hayriyyesini bu mukaddes vatanı kuvveden fülle çıkarmak ehemmi-i vecdib-i sadâkattir. Nî'am-ı şâhâne ile mütene'im bilâd-ı mukaddese-i İslâmiyye 'aşâir ve sekensinin medâr-ı ma'îset ve iştigallerine dokunmayacak vecihle şimendijer hattının ne suretle yapılması lâzım geleceği hakkındaki mutalâat ile ilk fırsatta 'Abdullah'ı göndereceğim.»

Osmanlı Devleti I. Cihan Harbine girmek üzeredir. Abdullah, Enver Paşa ile yaptığı görüşmede Enver Paşa'nın «Kafkasları ve Mısır'ı geri almamız istemez misin?» sorusuna cevaben Kafkasların çok uzak olduğunu, açılacak olan cepheye ikmalin çok zor yapılabileceğini, Mısır'ın ise tamamen özel bir durum teşkil ettiğini söyleyerek harbe girme taraftarı olmadığını belirtiyor. Az sonra Öz Hicaz gönüllüleri üzerine dönüyor. Abdullah, Enver ve Talât Paşa ile görüşükten sonra gönüllü toplamak üzere Hicaz'a dönüyor (s. 96). Durumu öğrenen Şerif Hüseyin de Sultan Re-

5 Faysal sonradan Irak kralı olmuştur.

6 Lawrence hatıraunda: «Bu mektupları Şerif ailesinden ticaretle uğrayan bir zat kalış kabzasına keş için veyahut ayakta tabanına saklayarak iki tarafa ulaştırmaktaydı.» demektedir, aynı eser, s. 51).

7 Aynı eser, s. 49 vd.

8 Lawrence ise hatıratında Şerif Abdullah'ın Lord Kitchener'e görüşmek üzere müracaat etmiş olduğunu yazıyor (aynı eser, s. 58).

9 Sir Roland Storrs, Lawrence'in söylediğine göre, İngilizlerin Yakın Şark'ta bulunan en zeki temsilcisiydi, bk. aynı eser, s. 56. Lawrence, Sir Roland Storrs'un İngiltere'nin Mısır büyük elçisi Sir A. H. Mc. Mahon'un Mekke Şerifi ile yapmış olduğu nazik görüşmelerde bulunmuş ve onun yardımcıısı ve sırdaşı olduğunu diğer bir eserinde yazar, (T. E. Lawrence, *Revolt in the Desert*, London, 1927, s. 12).

şah'a bir mektup yazarak harbe girilmesini rica ediyor¹⁰.

Harp başlamış İngilizler Basra'ya inmişlerdir. İngilizler devamlı olarak Şerif Hüseyin ile temas halindedirler. Storrs, Hüseyin'e gönderdiği bir mektupta artık Türkler ile dostluk bağlarının kesildiğini, bundan böyle Araplara, şayet istiklallerine kavuşma fikirlerinde ısrar ediyorlarsa, İngilizlerin her türlü yardımı yapmaya hazır olduklarını bildiriyordu. Araplara girişecekleri bu mücadelede çeşitli garantiler vadeden İngiltere, hülâfetin de tekrar Araplara dönmesi İngiltere'nin hoşuna gidecektir, diyerek bizzat Hüseyin'i ikna ediyordu (s. 103). Sadrazam Said Paşa'nın devamlı olarak Hicaz'dan gönüllüleri isteyen mektuplarına karşı, artık Hüseyin ters cevaplar vermeye başlamış, önce Arapların hakları verilmelidir, diye diretmisti. Nihayet Sadrazamın «... *Neticce sizin için hayırlı olmaz.*» demesi zaten bir fırsat kollamakta olan Hüseyin için bulunmaz bir nimet olmuş «*Demek bizi tehdit ediyorsunuz.*» diyerek şu mektubu göndermiştir:

«*Arapların istekleri Osmanlı Devleti tarafından reddedilmiştir. Bu bakımdan... bu mektup size vardıkten 24 saat sonra iki millet birliğiyle harbe başlamış olacaktır.*» (s. 107).

İsyana başlarken Arapların güçlerini izah eden Abdullah: «*Şam ve Irak askeri askeri, idari ve hukuki bakımdan yetmiş bir durundaydı. Filhakika Osmanlı Devleti'nin vezaret hariç diğer bütün teşkilât kademelerinde Türkler gibi Araplar da vazife almışlar, yetmişlerdi. Osmanlıların 5. Ordu merkezi Şam'da, 4. Ordu merkezi ise Bağdat'taydı. Bu bakımdan Araplar askeri sahada kâfi derecede bilgi sahibi idiler*» diyor (s. 108). Abdullah'ın bu ifadesinden gayet açık olarak anlaşılıyor ki, onun evvelce belirttiğinin aksine Türkler Araplara hiçbir zaman için 2. sınıf

vatandaş muamelesi yapmamışlardır. Hatırat sahibi burada kendi yukarıda söylediği bu sözü tezkib etmiş oluyor. Daha sonra diğer dallarda da (kültür vs.) mukayese yapan yazar, Arapların geri kalmış değil bilakis ileri olduğunu söylüyor (s. 109).

İsyan fiili olarak ilkin Mekke'de başlamış (10 Haziran 1916), kısa zamanda bütün Hicaz bölgesini sarmıştı. Cidde'deki isyan kuvvetlerine İngilizler de denizden yardım etmişler ve bu şehir isyanın 3. günü düşmüştü (s. 110). Taif bölgesindeki Arap ordularına Şerif Abdullah kumanda etmekteydi. Birçok Arap kabileleri de isyana sonradan katılmışlar, kendilerine uzak menzilli Japon tüfekleri dağıtmıştı¹¹ (s. 117). Taif kalesi kumandanı Galip Paşa ile Abdullah arasında ilk anlaşma yapılıyor ve Osmanlı askerleri teslim oluyor¹² (s. 119). Esir Osmanlı kumandanı ile galip taraf kumandanı Abdullah arasındaki görüşme esnasında Galip Paşa'nın «*Bizden ayrılmıştınız tahmin ediyordum, fakat bu kadar çabuk olacağını hiç aklıma getirmemişim*» demesi üzerine Abdullah, «*Doğru söylüyorsun acele ettik. Şayet sizler mutlak hildet idaresinde kalsaydınız, biz bu kadar acele etmiyecektik.*» diye cevap vermişti (s. 123). İki taraf arasındaki teslim anlaşmasına rağmen Abdullah Osmanlı fırkasında bulunan bando grubunu göndermemiş, bu bando önceleri Hüseyin'e hizmet etmiş, daha sonra Cidde'de İngiliz heyetinden Sir Ronald Storrs ve Lawrence ile bir görüşme yapmakta olan Abdullah bandoyu Cidde'ye getirerek misafirlerine bir müzik ziyafeti vermişti¹³.

Taif, Mekke ve Cidde'nin Arapların eline geçmesine rağmen Fahreddin Paşa Medine'yi müdafaa etmiş ve hattâ o cepheye bulunan Hüseyin'in oğlu Faysal'ı yenerek diğer şehirlerin geleceği için de Arapları haklı olarak korkutmuştur (s. 124). Abdullah'a göre,

cuttur.

13 Bando hadisesini Abdullah eserinde zikretmemiştir. Bunu Lawrence'in eserlerinden öğreniyoruz (*Seven Pillars of Wisdom*, s. 75 ve *Revolt in the Desert*, s. 19).

Alman tayyareleri Türkleri yardım etmiştir¹⁴.

Abdullah Cidde'de İngiliz ve Fransız temsilcileriyle devamlı görüşmeler yapmakta Arap isyanının geleceğini teminat altına almaya gayret etmektedir. İngiliz heyetinden Sir Ronald Storrs, Lawrence ve Wilson, Fransız heyetinden de Albay Bremond ile para, asker yardımı, şeriflerin istikbaldeki durumları, diğer Arap emirleri ile münasebetler ve genel olarak harp planları görüşülüyordu¹⁵. Bu görüşmeler neticesinde İngilizler ukamkılık yapan Medine cephesine kumandan, teknisyen, harp malzemesi ve asker göndermişlerdi. Joyce, Davenport ve Lawrence, Sir Reginald Wingate bunlar arasında idi. Lawrence Medine cephesinde bulunan Şerif Faysal'a emrindeki birliklerle yardım etmiştir¹⁶.

Bu arada, Padişah Sultan Reşad'ın Mekke emirliğine Şerif Hüseyin yerine yine aynı sülâleden Şerif Ali Haydar Paşa'yı tayin etmesi duruma hiç tesir etmemiştir.

Abdullah (s. 131) «*Türkler bize isyancılar olarak bakıyor, onların düşmanları ise bizleri ihlâllatiler olarak görüyorlardı. Bu durum karşısında biz de Arap devletini kurdu*» diyor. Yeni devletin reisi Şerif Hüseyin, hariciye vekili de Abdullah'dır. Bu devleti İngiliz ve Fransızlar «*niye bize sormadınız*» diyerek önce tanımak istememişler; fakat sonradan buna mecbur kalmışlardır.

Fahreddin Paşa Medine taraflarında halâ Arap isyancıları için bir tehlike teşkil ediyordu. Yemen'e gitmekte olan Alman kumandanı Stotzingen'de Fahri Paşa'nın yanında bul-

nuyordu¹⁷. Fahri Paşa'nın güneye doğru her an için muhtemel olan bir hücumu Arap kuvvetlerini çok korkutuyordu (s. 132). Yeni cepheye denizden İngiliz donanması Araplara çok yardımda bulunuyordu (s. 136). Vakitten istifade eden Araplar o ana kadar kendilerine ihtikak etmemiş olan civar Arap kabilelerine tehdit ederek onları, kendilerine katılmağa zorluyorlardı (s. 138). Şerif Ali ve Faysal Medine'ye cepheden taarruz ederken Şerif Abdullah ve Arap kuvvetlerinin başındaki İngiliz teknisyenleri muhtelif kollar halinde devamlı olarak Medine-Şam demiryolu hattını, telgraf ve telefon hatlarını imha ediyorlardı¹⁸.

Hatıratında Şerif Abdullah tanıdığı İngilizlerden bazılarını da anlatıyor (s. 142): Yüzbaşı Gauldy, Albay Newcombe ve Joyce. Bunlardan herbiri bizzat Arap mücadelesine iştirak etmişlerdir. Abdullah, Joyce'u tarif ederken: «*Arap davasına yardım için gelen İngilizler arasında en samimi olanı bu idi*» diyor¹⁹.

Araplar Medine cephesine az daha yaklaşmışlar iki taraf arasındaki mesafe 20 km. ye inmiştir²⁰. Durumun bu şekilde devam edemeyeceğini gören Fahri Paşa uzlaşma ile Medine'yi terk edip Şam'a, Türk kuvvetlerinin yanına çekilmek ister. İki tarafın elçileri arasında yapılan 6 maddelik anlaşmaya²¹, karşı taraf ilk madde olarak «*Fahri Paşa'nın teslim edilmesi*» şartını koyar ve Türk kuvvetlerinin Şam'a çekilme talepleri reddedilir (s. 145). Bunu gören Fahri Paşa Hz. Peygamberin medfun bulunduğu türbeye girer, «*Sayet beni*

Desert, s. 150.

19 Lawrence, Joyce'u tarif ederken: «*Joyce yanında uzun müddet çalıştı*» der (T.E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, s. 112).

20 Bu arada Binbaşı Garland, Albay Newcombe gibi İngilizler kumandanları altındaki birliklerle Araplara yardımda bulunuyorlardı (T.E. Lawrence, «*Revolt in the Desert*», s. 85).

21 Anlaşmanın metni eserde vardır (s. 145).

14 Lawrence hatıratında hiç bir Alman askerinin gelmediğini yazar (s. 97).

15 Hatıratında Abdullah bu görüşmelerdeki mevzuları zikretmemektedir. Konuşulan mevzuları diğer kaynaklardan öğreniyoruz: bk. T.E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, s. 65-71 vd. ve *Revolt in the Desert*, s. 18.

16 T.E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, s. 112 vs.

17 Bk aynı eser, s. 94.

18 T. E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, s. 537; T.E. Lawrence, *Revolt in the*

teslim etmeye kalkarsanız, türbeyi ateşe veririm» diyerek her iki tarafı da tehdit ve böylece Arapları bir müddet daha meşgul eder (s. 146). Nihayet teslim olur. Medine'nin de düşmesiyle artık Hicaz bölgesi tamamıyla Arapların eline geçmiştir (s. 148). Şimdi tekrar geri dönüp iç isyanları ve Arap isyan hareketinde kendilerine katılmayan Şerif Halid b. Lüey gibilerine birer ders vermek icap etmektedir²². Artık başarılarında İbn Saud'un bulunduğu vahhabilik hareketi de Şerif sülalesi için birincisinden daha büyük ikinci bir tehlike olarak ortaya çıkmıştır.

Medine'yi ele geçiren Arap kuvvetleri süratle kuzeye doğru yayılmaya başlamışlardır. Tebuk, Maan ve Amman'ı geçtikten sonra ikinci zorluk Şam yakınlarında başlamıştır. Zira Şam'da Osmanlıların 5. Ordusu bulunuyordu. Anman ile Şam arasında Arap kuvvetleri ve yardımcıları İngilizler Der'a'yı uzun bir muhasara ve bekleyişten sonra işgal etmişlerdir²³.

Bir müddet sonra Şerif Hüseyin ile oğlu Abdullah'ı Cidde'de Lord Allenby ile görüşmeler yaparken görüyoruz. Görüşmeler Suriye, Filistin ve Irak'ın istikbaldeki durumları üzerinedir (s. 165). Fransızlar Suriye'yi ele geçirmek için hücumla geçince, orada bulunan Şerif Faysal, selâmeti ric'atta buluyor. Abdullah da babasından kendisini kardeşi Faysal yerine bu cepheye tayin etmesini, Fransızlara karşı savaşı idare etmek istediğini bildiriyor. Babasının tayini yapması üzerine Abdullah Ma'an'a varıyor ve orada bulunduğu Os-

22 Şerif Abdullah Halid b. Lüey'in de vahhabî olduğunu ve bulunduğu bölgelerde zulüm yaptığını söylüyor. Bu ona karşı giriştiği harekette aldığı acı mağlûbiyet neticesinde söylenmiş sözler olsa gerektir. Şerif Halid'in sonradan İbn Saud ile birleştiği gözönüne alınırsa, Şerif Abdullah'ın bu ithamlarının sebebi daha iyi anlaşılır. Şerif Halid zeki, nüfuzu bir kabîle reisi olup Tâif'in 20 km. kadar doğusunda Taraba denen bölgede hüküm sürüyordu (bk. Târik Mümtaz Göztepe, «Osmanoğullarının Son Padişahı Vahdeddin, Gurbet Cehenneminde», İst. 1968, s. 88).

manlı ordusundan kalma askerî kumandanlarla Suriye'yi müdafaya başlıyor; bu münasebetle Arap halkına bir beyannâme yayınıyor (s. 168). Buradaki kumandanlardan biri de Mustafa Kemal Paşanın Yafa'daki askerlik arkadaşlarından Galip Bey Şa'an'dır²⁴. Şa'an Bey Şerif Abdullah'dan izin alarak Mustafa Kemal Paşa'ya müracaat ediyor ve Fransızlara karşı toplu hücum teklif ediyor. Cevabında Mustafa Kemal Paşa Kâzım Karabekir Paşa'ya bu hususta gereken emrin verildiğini bildiriyor. Bunun üzerine Fırat nehrinin güneyinde bulunan Türk kuvvetleriyle Atap kuvvetleri özel bir şifre ile muhabereye başlıyorlar (s. 172).

Bu arada Şerif Faysal, Londra'ya gitmiş ve Kral V. George ile görüşme yapmıştır. İngiltere, Arapların Fransızlara karşı mukavemetini beşenmektedir ve bu hareketi destekleyecektir (s. 172). Amman'da bulunan Şerif Abdullah, babasından bir telgraf alır. Telgrafta İngiltere Sömürgeler Vekili Sir Winston Churchill'in Kudüs'te bulunduğu ve onunla görüşmesinin uygun olacağı belirtilmektedir. Buna göre hazırlığını yapan Abdullah Kudüs'te bulunan Sir Herbert Samuel'den aldığı bir davet üzerine Churchill ile görüşmek için Kudüs'e gider (s. 176). Yolda Salt denen yerde Albay Lawrence'yi ve onunla birlikte İngiltere'nin hava kuvvetleri başkanı görür. Kudüs'te yapılan görüşmelere İngiliz heyetini temsil eden Churchill, Lawrence, Herbert Samuel ve Deedes²⁵ katılırlar. Görüşmelerde ana mevzu Şarkî Ürdün ve buranın

23 Lawrence Der'a'da Türklerle yapılan uzun mücadeleyi ve oradaki demiryollarını nasıl imha ettiklerini uzun uzadıya anlatır. (T. E. Lawrence, *Revolt in the Desert*, s. 209 ve 367; *Sunday Times, Weekly Review*, 23 Temmuz ve 30 Temmuz 1968).

24 Bu zat sonra Şerif Abdullah'ın kurduğu Şarkî Ürdün devletinde genel kurmay başkanlığı müstesnası olmuştur (bk. s. 185).

25 Herbert Samuel Filistin'de İngiltere Hükümetinin temsilcisi, V. Deedes ise onun sekreteridir.

tahtı meselesidir. İngilizler Şerif Faysal'a itimat ettiklerini söyleyerek ona Irak tahtını, teklif ederler, Abdullah Ürdün'de kalır (s. 180). 1921 yılının Nisan ayında Şarkî Ürdün hükümeti kurulur. Hükümet merkezi Amman'dır, kabine 7 vekilden müteşekkildir. Bu münasebetle yapılan toplantıya İngilizler de katılırlar ve her iki taraftan yeni hükümeti tebrik edip başarılar dileyen konuşmalar yapılır²⁶ (s. 183 vd.).

Artık bütün işler bitmiş, sadece Hüseyin'in Osmanlılardan boşalan hilâfet tahtına oturması kalmıştı. Bu gaye ile yayınladığı bir beyannâmeyi s. 197 de görüyoruz. Burada özetle müslümanların 3 günden fazla halifesiz kalmayacağını, Ankara hükümetinin bu işten vazgeçtiğini ve esasen bu işin Araplara ve bilhassa Kureyş kabilesine mensup olanlara ait olduğunu söylüyor, neticede bu işe tâlib olduğunu bildiriyor. Ancak, işler pek düştüğü gibi tahakkuk etmediğinden olacak, 18 Ocak 1924 de biat almak üzere gittiği Amman'dan eli boş olarak dönüyor²⁷ (s. 200). Bu seyahat 9 günde bitmiş, giderken Hicaz'da Tâif'te bıraktığı son Osmanlı Padişahı Vahdeddin de Hicaz'ı terk ederek İtalya'ya geçmiştir. Bunun üzerine Hüseyin kendi tahtını küçük oğlu 'Ali'ye bırakmış ve böylece her üç oğlu da bir tahta sahip olmuştur (s. 205).

Hatırat bundan sonra Şarkî Ürdün'ün dahilî problemlerini ele alarak iş başına gelmiş olan çeşitli hükümetlerin devirlerindeki idareleri eleştiriyor (s. 205).

Abdullah, daha sonra, Filistin'e tayin edilmiş olan İngiliz temsilcileri ile geçirdiği günlerin hatıralarını, İngiliz kumandanlarından kendisine gelen telgrafların metinlerini veriyor (s. 217-224). Sonra Dünya politikası üzerinde bir müteale beyan ediyor ve burada Şerif ailesinin Hicaz'dan nasıl sürüldüğünü, Vahhabilerin buralarda hüküm sürdüğünü acı acı anlatıyor (s. 237-246). Bu kısmın sonlarına doğru ele aldığı meseleler Vahhabîlik cereyanının incelenmesi ve Arap dünyasının birliğini temin hususunda yaptığı görüşme ve

Son olarak yazdığı teşekkür-nâmeye Churchill'i methediyor ve sözlerini «.. İngiltere Kralına ve kumandanına en iyi dilek ve yazışmalardır (s. 247-257). hürmetlerimle..» diye bitiriyor.

Eserin çoğu yerlerinde rastlanılan ifadelerden koyu bir Arap milliyetçisi olduğu anlaşılan Şerif Abdullah (s. 21, 31, 186) hadiseler karşısında biteraf kalmaya gayret etmiş, bunda da kısmen muvaffak olmuştur. Bu neticeye, eseri, aynı devrin hadiselerini anlatan diğer hatıratlar ile karşılaştırmanın sonucu olarak varılmaktadır. Mütezellâti ayrıca, yakın tarihimizi, bu devirde Araplarla olan münasebetlerimizi Arapların Osmanlı topluluğundan ayrıma sebeplerini, âmillerini ve bu ayrılmayı teşvik edenlerin faaliyetlerini aydınlatıcı mahiyetteki çok önemli birçok belgelerin suretlerini de ihtiva etmesi bakımından son derece de mühim ve kıymetlidir, kanaatindeyiz.

MUSTAFA BİLGE

26 Konuşmaların metni eserin 183 ve 184. sahifelerinde mevcuttur.

27 Son Osmanlı Padişahı Vahdeddin 17 Kasım 1922 tarihinde bir İngiliz zırhlısı ile İstanbul'u terketmiş, Malta ve Mısır'a uğradıktan sonra Hüseyin'in daveti üzerine Hicaz'a geçmişti. Kendisinden hilâfeti devir alabileceğini ümid eden Hüseyin ona çok izzet ve ikramda bulundu. Maiyeti ile birlikte kendisini Tâif'teki bir köşke yerleştirerek Amman'a hilâfet bi'atı almaya gitti. Hatta, bu arada işini kolaylaştırır, ümidiyle sanki, Hicaz'da bulunan Vahdeddin'den kendisine ge-

liyor gibi Fransızca sahte bir telgraf uydurdu. Ancak Vahdeddin'in bu sırada İtalya'ya geçip San Remo'ya yerleşmesi işini biraz aksattı. Az zamanda bu işe halk tarafından da tepki gelmeye başlamış ve merkezi Amman'da bulunan el-Meclis el-İslâmiyet el-İlâhî'nin reisi ve Kudüs müftüsü bulunan Emin el-Hüseynî isimindeki zatın rüyâsındaki bir heyetin Şerif Hüseyin'in bu iş için yeterli olmadığını ilân etmesi ve bu fikrin çok taraftar bulması Hüseyin'in hilâfet rüyâlarını boşa çıkarmıştı. (Mümtaz Tank Göztepe, *aynı eser*, s. 91-94).